

“ADABIY MANBASHUNOSLIK
VA MATNSHUNOSLIKNING
DOLZARB MUAMMOLARI”
MAVZUSIDAGI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
ANJUMANI MATERIALLARI

*Toshkent shahri,
27-oktabr, 2021-yil*

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik kafedrası**

**“ADABIY MANBASHUNOSLIK VA
MATNSHUNOSLIKNING
DOLZARB MUAMMOLARI”
MAVZUSIDAGI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
ANJUMANI MATERIALLARI**

*Toshkent shahri,
27-oktabr, 2021-yil*

MAS'UL MUHARRIR:

Rashid Zohidov,
filologiya fanlari doktori, dotsent

NASHRGA TAYYORLOVCHILAR:

Zilola Shukurova,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Azamat Atayev,
Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik kafedrası o'qituvchisi,
tayanch doktorant

MUHARRIR:

Manzar Abdulxayrov
Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari doktori

MUSAHHIH:

Sobir Mansurov
Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik kafedrası
katta o'qituvchisi

MATN TERUVCHI:

Dilorom Fayziyeva,
Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik kafedrası o'qituvchisi

М У Н Д А Р И Ж А :

<i>Содиқов Қосимжон Позилжонович. Илк ўрта асрларда</i>	
Марказий Осиёдаги тил вазияти	3
<i>Исломов Заҳид Маҳмудович. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг қадим</i>	
луғатшунослик тарихидаги ўрни	10
<i>Зоҳидов Рашид Фозилович. “Саботул ожизин” шарҳлари тадқиқи</i>	17
<i>Абдулла Ўразбоев Дурдибаевич. “Ўзбек мумтоз адиблари</i>	
электрон луғатини яратиш” – давр талаби	25
<i>Пардаев Қўлдош Узоқович. Муқимий дастхатида ёзилган манбалар таҳлили</i>	30
<i>Абдулхайров Манзар Хусанович. Бобур лирикасига бир назар</i>	36
<i>Амонов Шермуҳаммад Нормуротович. Табибий дostonлари ҳақида</i>	39
<i>Шукурова Зилола Юсуфовна. «Қисаси Рабғузий»нинг</i>	
нодир кўлёмаси ва тошбосма нусхалари қиёси ва таҳлили	42
<i>Қороев Шерхон Пўлатхонович. Алишер Навоий асарлари</i>	
риндлар адабий мажлислари манбаси сифатида	46
<i>Xurramova Zebiniso Safarboyevna. “Samaruya”da yashab qolgan</i>	
Abdulmo‘min Sattoriy	51
<i>Атаев Азамат Пўлатович. VIII – XIII асрлар Хоразм адабий муҳити</i>	
манбашунослиги (“Муқаддамату-л-адаб”нинг айрим кўлёмза	
нусхалари мисолида)	54
<i>Кобилова Зебохон Бакировна, Сугдиёна Эргашева. Амирий ва Фазлий</i>	57
<i>To‘xtamurodov Furqat Safarmurodovich. Muhsiniy she‘riyatida matn tahriri</i>	61
<i>Бабаназаров Ихтиёр Мадиримович. “Атвоқ уз-заҳаб...”дан илҳом олган</i>	
“атвоқ” ва “заҳаб”лар (Асар таржималари мисолида)	66
<i>Жаҳонгир Турдиев. Туркий “Меърожнома”даги лексик бирликлар таснифи</i>	71
<i>Аъзам Қамбаров. “Бадойеъ ас-санойеъ фи тартиб аш-шароиъ” асарининг</i>	
кўлёмза ва нашрлари	75
<i>Dilorom Fayziyeva. Hoja Orif Revgariyning “Orifnoma” asarining o‘rganilish tarixi</i>	79
<i>Mustafo Yunusxo‘Jayev. Jaloliddin Rumiyning</i>	
“Ma‘naviy masnaviy” asarining yaratilishi, lisoniy tuzilishi	82
<i>Ҳасан Қодиров. Қадимий кўлёмзалар номини хужжатлаштириш</i>	
тартиби ва қоидалари	86
<i>Fayzullajon Abdulxamidov. Alisher Navoiy asarlarida iqtibos san‘ati</i>	88
<i>Tura Tosh Muhammad Zarif. “Mahbub ul-qulub” da matn talqini</i>	
muammolarining o‘rganilishi	91
<i>Xurshidabonu Muxitdinova. “Qissai Farhod va Shirin”da nazmiy parchalar</i>	95
<i>Madinabonu Pardayeva. “Nazm ul-javohir” asarida so‘z talqini</i>	99
<i>Abdurashidova Noila Damin qizi. Zaruriy ehtiyoj!</i>	103
<i>Almardonova Aziza. Ahmad Yassaviy ijodida nafs talqini</i>	106
<i>Maxmuda Yuldasheva. “Hayrat ul-abror” dostonida adolat vasfi</i>	110
<i>Қодирова Зухра Обидхон қизи. “Ҳадойиқ ус-сехр” асарининг</i>	
Шарқ мумтоз адабиётида тутган ўрни	116
<i>Mino Karvoniyy. Mavlono Lutfiy she‘riyatida talmeh san‘ati</i>	122
<i>Nargiza Shirinova. Me‘morlik, tasviriy san‘at va ijodda husnixatning o‘rni</i>	125
<i>Munisa Sadat. Alisher Navoiy ijodida hikmat</i>	129

MUHSINIY SHE'RIYATIDA MATN TAHRIRI

To'xtamurodov Furqat Safarmurodovich,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO`TAU

O'zbek adabiyoti tarixi va folklor

kafedrasini o'qituvchisi

toxtamuratov@navoiy-uni.uz

Qo'qon adabiy muhitida XIX asr oxiri XX asr boshlarida bir qancha iste'dodli shoirlar yashab, ijod qilganlar. Muhiy, Muhayyir, Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi iste'dodli shoirlar davr adabiyoti rivojiga salmoqli hissa qo'shgan. Ular qatorida Husaynquli Sulaymonquli Muhsiniy ham salafilariga ergashib, barakali ijod qilgan. Muhsiniyning lirik merosi bizgacha 4ta qo'lyozma devon va bir qo'lyozma bayoz holda yetib kelgan. Ushbu qo'lyozma manbalar G'afur G'ulom nomidagi Qo'qon adabiyot muzeyi va O'zR FA ShI qo'lyozmalar fondida hamda hozirda Qo'qon shahrida yashovchi Madaminjon Nuriddinovning shaxsiy kutubxonasida saqlanadi.

Muhsiniy asarlari matni hozirga qadar to'liq o'rganilgan emas. So'nggi izlanishlar shuni ko'rsatadiki, shoir qo'lyozma devoniga kiritilgan lirik asarlarini ma'lum bir tartibda tahrir qilib borgan.

Matn tahriri matnshunoslikning nazariy asosi bo'lib, bu masalani ilmiy asosda o'rganish matnshunoslikning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Bu o'z navbatida, adabiy asarlarning dastxat va unga yaqin variantlarini nashr nusxalari bilan qiyosiy o'rganish, aniqlangan har bir tafvutning sabablarini aniqlash va ilmiy baholash zaruratini keltirib chiqaradi.

Professor N.Jabborov mumtoz adabiyot materiallarini o'rganishda matn tahririning alohida o'rin tutishini ta'kidlaydi. Olim bu masalani tadqiq qilish o'zbek matnshunosligining dolzarb vazifalaridan ekanligiga e'tibor qaratib, shunday yozadi: "D.S.Lixachevning "Tekstologiya" kitobida tahrirning quyidagi turlari ajratib ko'rsatiladi: 1) g'oyaviy tahrir; 2) uslubiy tahrir; 3) asarda faktlarni boyitish, kengaytirishga qaratilgan tahrir; 4) bir necha turni o'zida mujassam etgan qorishiq tahrir. Muallif matn tahririni bu kabi turlarga ajratar ekan, tabiiyki, rus adabiyoti materiallariga asoslanadi. Bizningcha, bu tasnifni o'zbek adabiyoti materiallariga ham tatbiq etish mumkin" [1.28b]. Matn tahririning mazkur turlari Husaynquli Sulaymonquli o'g'li Muhsiniy she'rlarida ham keng qo'llangan.

Muhsiniy ijodida muallif tahriri masalasini o'rganish alohida ahamiyatga ega. Shoirning o'z qo'li bilan ko'chirilgan manbalar 7392 raqamli qo'lyozma devon, 4131 raqamli qo'lyozma bayoz, hamda shoirning hozirgi kunda Qo'qonda yashayotgan avlodlari Madaminjon Nuriddinovning shaxsiy kutubxonasida ikkita qo'lyozma devoni mavjud. Mazkur qo'lyozmalar shoir ijodiy merosini o'rganishda birlamchi manbalar hisoblanadi. Bu qo'lyozmalarda muallif tomonidan bir qancha tahrirlar amalga oshirilgan, ba'zi she'rlar qayta-qayta tahrir qilingan. E'tiborli jihati, ayrim she'rlarning ikki-uch xil variantlari ham uchraydi. Shoir she'rlarini

to'plab, turli yillarda devon tartib berganda, ularni yana qayta ishlagan. Bu esa, shoirning o'z asarlariga jiddiy e'tibor qaratganini ko'rsatadi.

Muhsiniyning birinchi devoni "Gulshani jovid" nomi bilan 1897-98-yillarda tartib berilgan. Devon hozirda Qo'qonda Muhsiniy avlodlaridan bo'lmish Madaminjon Nuriddinov kutubxonasida saqlanadi. Devonning sahifasida quyidagi matla' bilan boshlanuvchi g'azal keltirilgan:

*Ochilur ko'ngrim bahori la'li xandon o'ynasa,
Xiramin guldek yuzi saxin guliston o'ynasa [5.33^a].*

Mazkur ishqiy mavzudagi 9 baytli g'azal 7392-raqamli qo'lyozma devon Toshkent nusxasida ikki xil ko'rinishda bitilgan. Dastlab, Toshkent nusxasida quyidagicha keladi:

*Ochilur ko'ngrim bahori **zulfi rayhon** o'ynasa,
Orazi gul, sochi sunbul, la'li xandon o'ynasa [2.15^a].*

Shoir ilk devoniga kiritilgan g'azal so'zlarining joylashishi va qo'llanish o'rni ham ma'lum tartibda o'zgartiradi. Bu bilan adib she'rdagi ifodalangan his-tuyg'uni mazmunan mukammal ifodalashga erishadi. Birinchi satrdagi "la'li xandon" birikmasi "zulfi rayhon" tarzida o'zgartirilgan bo'lsa, ikkinchi "Xiramin guldek yuzi saxin guliston o'ynasa" satri, "Orazi gul, sochi sunbul, la'li xandon o'ynasa" shaklida o'zgartirilgan. Shoir birinchi satrdagi "la'li xandon" sifatlashini ikkinchi misraga tushirish orqali she'rning ohangdorligini oshirgan, baytning mazmunan boy, shaklan yoqimli bo'lishini ta'minlagan. Tahrir tufayli shoir avlodlari qo'lida saqlanayotgan qo'lyozma nusxadagi g'azalga nisbatan 7392-raqamli Toshkent nusxasidagi g'azal yetuk bir ko'rinish olgan.

Ilk devonning 33^b-sahifasida 7 baytli "o'ynasa" radifli g'azal matla'si quyidagicha bitilgan:

*Mast bo'lir oshiqdari ul boda humso o'ynasa,
Ko'zlari xumor nargis la'li humro o'ynasa [5. 33^b].*

Ushbu g'azalning tahrir qilingan variantining ikkinchi ko'rinishi 7392-raqamli Toshkent nusxasida ham 7 bayt shaklida bitilgan.

*Ochilur ko'ngrim **guli ruxsori humro** o'ynasa,
Jomi may ilkida olib boda paymo o'ynasa [15^a bet].*

Muhsiniy ilk devonidagi bir xil radifli ikki g'azalni tahrirlab Toshkent nusxasiga kiritgan. Ammo har ikki g'azal ham nashr qilingan devonda mavjud emas.

Muhsiniy qo'lyozma devonlarida g'azallar baytlar miqdoriga ko'ra ham o'zgarishlarga uchragan. Masalan ilk "Gulshani jovid" devoni sahifasida 9 baytli g'azal mavjud. G'azalning matla'si quyidagicha:

*Hayrat oldi aqlimi mir'oti diydoring ko'rub,
Zarra yanglig' ko'nguli mayi xurshidi ruxsoring ko'rub [535^a].*

Ushbu g'azal nashr qilingan va 7392-raqamli qo'lyozma devonda 10 bayt shaklida bitilgan. Shuningdek, g'azaldagi qo'llangan so'z va jumlar ham muallif tomonidan tahrir qilingan. Shoir she'rlari nashri va 7392-raqamli qo'lyozmada devonda mazkur g'azal matla'si quyidagicha berilgan:

Hayrat oldi aqlimi mir'oti diydoring ko'rub,

Iztirob etti ko'ngil xurshidi ruxsoring ko'rub. [2.37^a].

Ushbu g'azalda **“Zarra yanglig' ko'nguli mayi”** birikmasi **“iztirob etti ko'ngil”** shaklida tahrir qilingan hamda g'azalga bir bayt qo'shilgan. Har ikki qo'lyozmada mavjud g'azallarning birinchi bayti qiyoslanganda 7392 inventar raqamli qo'lyozma devon o'zining mukammalligi bilan ajralib turadi. Ilk devondagi g'azalning misrasi mazmunidagi saktalik 7392-raqamli devonda bartaraf etilgan. Tahrir natijasida g'azalning baytlari soni ko'paygan bo'lsa, ikkinchidan so'z va jumlar ma'lum bir tartibda o'zgartirilgan.

Muhsiniy she'riy asarlari jamlangan, joriy nashrdagi **“Barhayot gulshan”** devonida Navoiyning mashhur **“kelmadi”** radifli g'azaliga tatabbu bog'langan. Shoir tatabbuda imkon qadar Navoiy g'azali mazmuniga, ohangiga yaqinlashadi va ijodiy yangilik sifatida muvashshah shaklida she'rni yakunlaydi. Mazkur 7 baytli g'azal 4ta mavjud qo'lyozma devonda 3 xil variantda yozilgan. Barcha devon nusxalari va nashrda ham g'azal 7 bayt bo'lib, qofiya hamda radif bir xil shaklda. G'azalning misralari va baytlarda so'zlarning qo'llanilishi, joylashishi jihatidan ma'lum farqlar ko'zga tashlanadi.

“Gulshani jovid” nomli Muhsiniyning ilk devoni bo'lib, 1897-1898 yillarda tartib berilgan. Ushbu dastxat devonning 35a-36b sahifalarida **“kelmadi”** radifli g'azal matla'si quyidagicha keladi:

Kecha yalg'on va'da aylab ul parirol kelmadi,

***Fikri** vasli **birla to** ko'zlarg'a uyqu kelmadi [5.35^a-36^a].*

Hozirda Muhsiniy avlodlari qo'lida saqlanayotgan qora muqovali rus fabrika qog'oziga 1914-1915-yillarda ko'chirilgan dastxat devonning 130^b-sahifasida **“kelmadi”** radifli g'azalning birinchi bayti quyidagicha:

Kecha yalg'on va'da aylab ul parirol kelmadi,

***To xayoli** vasli **ila** ko'zlarg'a uyqu kelmadi [6.130^b].*

Qiyoslardan ma'lum bo'ladiki, shoir birinchi misrani o'zgarishsiz qoldirib, ikkinchi misraning birinchi *fikri* so'zini *to xayoli* birikmasi tarzida bitsa, *birla to* birikmasini esa *ila (bilan)* ko'makchisiga o'zgartiradi. Har ikkala baytda ham saktaliklar mavjud.

Ushbu g'azalning uchinchi varianti 7392-raqamli dastxat qo'lyozma va joriy alifbodagi nashrda quyidagicha bitilgan:

Kecha yalg'on va'da aylab ul parirol kelmadi,

***Fikri** vasli **birla tokim** ko'zlarg'a uyqu kelmadi [2.80^b].*

Demak, bizningcha shoir ilk devon nusxasi satrini biroz tahrirlab so'nggi devonda **“kelmadi”** radifli g'azalning 2 bayti quyidagi ko'rinishda keladi:

Ul parivash furqatidin yig'laymen zor-zor,

***Yetma necha vaslina** og'zimg'a uyqu kelmadi [5.64^b].*

Ikkinchi qo'lyozma devonda o'zgacha ko'rinishda bitilgan: devoniga kiritgan.

Ilk Ul parivash furqatidin yig'laymen zor-zor,

***Shoyat anduh ila** og'zimg'a kulgu kelmadi [6.130^b].*

Birinchi va ikkinchi devon baytining 1-misrasi bir xil shaklda bo‘lib, muallif tahriri yo‘q. Ammo ilk nusxaning ikkinchi satrida *yetma necha vaslina* birikmasi, ikkinchi devonda *shoyat anduh ila* tarzida o‘zgarishga uchragan.

7392-raqamli qo‘lyozma va nashr qilingan devon nusxasida bir xil shaklda yangicha shaklda quyidagicha keladi:

***Oh, ul zolim jafosi-la, dili anduh ila,
Shomi g‘am kunjida bir og‘zing‘a kulgu kelmadi [2.80^b].***

Bu baytda shoir yuqorida keltirilgan ikkala variantni ham tahrirlab, baytni yangi shaklda bitadi. Birinchi satrni *Oh, ul zolim jafosi-la, dili anduh ila*, shaklda ifodalaydi. 2-satrni *shomi g‘am kunjida bir* so‘zlarini keltirish bilan mazmuni o‘zgartiradi.

Muhsiniyning Hofizga bag‘ishlab yozgan “Hofiz” radifli g‘azali ham shoirning 1-devon, 2-devon va 7392-raqamli qo‘lyozmada muallif tomonidan tahrir qilingani ma‘lum bo‘ldi. Jumladan 1-devonning 53^{ab} sahifasida 9 baytdan iboratdir. G‘azal matla‘si quyidagicha:

***Orif Allohi avliyo Hofiz,
Sohibi al-kashshof valayzo Hofiz [5.53^{ab}].***

2-qora muqovali devonning 81^a sahifasida va 4303 inventar devonning 53ab sahifasida Hofiz radifli g‘azal bir xil shaklda 9-bayt tarzida yozilgan. Ushbu g‘azalning ilk bayti:

***Hoja Shamsi din ato Hofiz,
Orif boshad avliyo Hofiz [6.81^a].***

7392-raqamli qo‘lyozma devon va joriy alifbosidagi nashrda 8 bayt shaklida bitilgan:

***Hoja Shamsiddin ziyo Hofiz,
Ahli irfonu avliyo Hofiz [2.43^b].***

Navoiy g‘azallariga bog‘lagan tatabbularning birinchi, ikkinchi va 7392-raqamli qo‘lyozma devonlardagi matniy farqlari mavjud bo‘lib, so‘zlar tahrir qilingan. Jumladan, shoirning “o‘ldirgusi” radifli g‘azali Navoiyga tatabbu tarzida yozilgan bo‘lib, mavjud har uchala devon nusxalarida muallif tahririga uchragan.

Yuqorida keltirilgan ma‘lumotlar va tahlillardan anglashiladiki, Muhsiniy she‘riyatida matnning muallif tahriri keng miqyosda amalga oshirilgan. Shoir devon tartib berayotganda ko‘plab she‘riy asarlarini matniy saktaliklarini to‘g‘rileydi. Mazkur, tahrirlarni adib mustaqil va tatabbu g‘azallari doirasida amalga oshirgan. 7392-raqamli qo‘lyozma devon shoir umrining oxirida, 1917-yil tartib berilgani va so‘nggi tahrirdan o‘tkazilgan she‘riy asarlari jamlangani bilan qimmatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Жабборов Н. Бадий матн тахрирининг хос хусусиятлари. – “Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари” мавзуидаги илмий-назарий анжуман материаллари. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. - Б.28.
2. Қўлёзма девон. ЎзР ФАШИ фонди. Инв. №7392.

3. Муҳсиний баёзи. Ғафур Ғулом номидаги Фарғона вилоят Адабиёт музейи фонди. 178 инвентар рақам.
4. Қўлёзма девон. №4303 рақамли қўлёзма баёз.
5. Қўлёзма биринчи девон жигарранг муқовали. Қўқон шаҳрида яшаётган, Муҳсиний авлодларидан бўлмиш Мадаминжон Нуриддиновнинг шахсий кутубхонасида сақланади.
6. Қўлёзма икинчи девон қора муқовали. Қўқон шаҳрида яшаётган, Муҳсиний авлодларидан бўлмиш Мадаминжон Нуриддиновнинг шахсий кутубхонасида сақланади.